

حمایت از حریم خصوصی در مکان خصوصی در مقررات دادرسی کیفری ایران

غلامحسن کوشکی^۱

چکیده

در قانون «آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری»، قواعد و تشریفات برای ورود به حریم خصوصی یا بازرسی در مکان خصوصی ارائه شده است. ولی، رویه قضایی در شناسایی مفهوم حریم و مکان خصوصی دارای پراکندگی و مبهم است. به نظر می‌رسد که همه فضاها و دارایی‌هایی که نمی‌توان بدون اجازه شخص به آن‌ها ورود یا دسترسی پیدا کرد، حریم خصوصی انگاشته می‌شوند. بدین‌سان، منزل، اتاق‌های هتل، اتومبیل، نامه‌ها و مکاتبات شخصی جلوه‌هایی از حریم خصوصی هستند. قانون‌گذار به منظور حمایت از حریم خصوصی، بازرسی از مکان‌های خصوصی را تابع تشریفات و قواعدی دانسته است. هر چند این قواعد و تشریفات، ناقص و مبهم هستند، متأسفانه برای نقض همین قواعد نیز ضمانت‌اجرای مناسبی مانند بطلان دلیل پیش‌بینی نشده است. این مقاله می‌کوشد تا موارد پیش‌گفته را در پرتو قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب سال ۱۳۷۸ نقد و بررسی کند.

واژگان کلیدی: حریم خصوصی، بازرسی، منزل، مکان خصوصی، آیین

دادرسی کیفری.

---

۱. دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

مقدمه

آیین دادرسی کیفری به منزله مجموعه قواعد و مقرراتِ ناظر به کشف، تعقیب، تحقیق، دادرسی و اجرای حکم از یک سو دغدغه حمایت از آزادی‌های فردی و حریم خصوصی اشخاص و به عبارت دیگر تضمین «حق تأمین شخصی»^۱ افراد را بر عهده دارد و از سوی دیگر به تأمین «امنیت»^۲ در جامعه اهمیت می‌دهد. به همین دلیل، عمده هدف قانون آیین دادرسی کیفری برقراری تعادل و تعامل مناسب میان حق‌ها و آزادی‌های فردی و حق‌های جامعه است. به عبارت دیگر، نباید به بهانه تأمین امنیت در جامعه، حق‌ها و آزادی‌های فردی را نادیده گرفت.

بدین منظور، در قوانین مختلف آیین دادرسی کیفری مجموعه قواعد و تشریفات برای تأمین امنیت فردی شهروندان در برابر سوءاستفاده احتمالی مأموران حکومتی در نظر می‌گیرند. این قواعد و تشریفات جنبه آمره داشته و به نظم عمومی مربوط بوده و تخطی از آن‌ها موجب اعمال ضمانت اجرای کیفری و انتظامی می‌شود.

یکی از مهم‌ترین حق‌های فردی حق داشتن حریم خصوصی است. وجود حریم خصوصی باعث می‌شود که آزادی انسان در جنبه‌های مختلف مورد محافظت قرار گیرد. دیوان اروپایی حقوق بشر در آرای متعددی اصطلاح حریم خصوصی را مفهومی گسترده دانسته است که تمامیت جسمی و روانی اشخاص را نیز دربرمی‌گیرد.^۳

1. Le droit à la sûreté

2. Le droit à la sécurité

۳. می‌توان برای نمونه به آرای زیر اشاره کرد:

CEDE 22 oct.1981, Dudgon C/Royaume-uni & 41.

CEDE 6 Fevr.2001, Bensaïd C/Royaume – uni & 47.

در نظام حقوقی ایران نیز، حریم خصوصی تعریف نشده است.^۱ ولی، در نگاهی کلی حریم خصوصی را می‌توان مجموعه فضایی دانست که نمی‌توان بدون اجازه شخص به آن تجاوز یا تعرض کرد. در واقع، دسترسی به آن فضا برای دیگران امکان‌پذیر نیست. هر چند قلمرو و مصداق‌های حریم خصوصی را قانون باید مشخص کند، به صورت کلی می‌توان آزادی اندیشه، کنترل بر جسم خود، خلوت و تنهایی در منزل، کنترل بر اطلاعات شخصی، آزادی از نظارت‌های دیگران، حمایت از حیثیت و اعتبار خود و حمایت در برابر بازرسی‌ها و تجسس‌ها را از مصداق‌های حریم خصوصی دانست [۴:۵].

حمایت از حریم خصوصی افراد باید از ابتدای فرآیند کیفری تا انتها مورد توجه قانون آیین دادرسی کیفری باشد و آن را با ضمانت اجراهای مناسب تضمین کند. به هر حال، هر تعریفی که از حریم خصوصی پذیرفته شود، بالاترین مصداق حریم خصوصی حق خلوت افراد در فضای خصوصی منزل و مکان‌های خصوصی است که در این نوشتار بررسی می‌شود.

الف. مفهوم منزل و مکان خصوصی

برای حمایت مؤثر از حریم خصوصی افراد در منزل و مکان خصوصی، ضروری است که مفهوم منزل و مکان خصوصی روشن شود. در اسناد بین‌المللی و نیز در قانون اساسی و قوانین عادی جمهوری اسلامی ایران، هر چند بر

۱. به‌تازگی در پیش‌نویس لایحه حمایت از حریم خصوصی که معاونت حقوقی و پارلمانی دولت هشتم آن را تنظیم کرده، حریم خصوصی در بند نخست ماده یک بدین شکل تعریف شده است: «حریم خصوصی: قلمرویی از زندگی هر شخص است که آن شخص عرفاً یا با اعلان قبلی در چارچوب قانون انتظار دارد تا دیگران بدون رضایت وی به اطلاعات راجع به آن دسترسی نداشته و یا به آن وارد نشوند یا بر آن نگاه یا نظارت نکنند و یا در آن قلمرو وی را مورد تعرض قرار ندهند؛ منازل و اماکن خصوصی، محل‌های کار، اطلاعات شخصی و ارتباطات خصوصی با دیگران و حریم جسمانی افراد حریم خصوصی محسوب می‌شوند».

حمایت از حریم خصوصی منزل و سکونتگاه افراد به منزله مصداق بارز حریم خصوصی تأکید شده، هیچ‌گونه تعریفی از منزل یا مکان خصوصی ارائه نشده است.^۱

شایسته است که در قوانین عادی و از جمله در قانون آیین دادرسی کیفری مفهوم منزل یا مکان خصوصی به روشنی تعریف شده تا زمینه و بستر اجرایی شدن اسناد بین‌المللی و قانون اساسی فراهم شود. شاید یکی از دلایل سکوت قانون‌گذار در این زمینه سپردن مفهوم این الفاظ به عرف و جامعه باشد. ولی، با توجه به جایگاه قانون آیین دادرسی کیفری و حفظ حق‌ها و آزادی‌های فردی، تعریف این مفهوم ضرورت دارد.

در پیش‌نویس لایحه «حمایت از حریم خصوصی» که معاونت حقوقی و پارلمانی دولت هشتم ارائه کرده، نیز تعریفی از واژه منزل و مسکن بیان نشده

۱. نمونه‌های زیر را می‌توان از جمله موارد حمایت از حریم خصوصی افراد در منزل و مکان خصوصی در قوانین بین‌المللی و داخلی ذکر کرد:
- ماده ۱۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی:
«۱. هیچ‌کس نباید در زندگی خصوصی و خانواده و اقامتگاه یا مکاتبه‌ها مورد مداخله‌های خودسرانه «بدون مجوز» یا خلاف قانون قرار گیرد و همچنین شرافت و حیثیت او نباید مورد تعرض غیرقانونی واقع شود.
۲. هر کس حق دارد که در برابر این‌گونه مداخله‌ها یا تعرض‌ها مورد حمایت قانون قرار گیرد.
- بند ج ماده ۱۸ اعلامیه اسلامی حقوق بشر در بیانیه قاهره:
«مسکن در هر حالی حرمت دارد و نباید بدون اجازه ساکنان آن یا به صورت نامشروع وارد آن شد و نباید آن را خراب یا مصادره کرد یا ساکنان آن را آواره کرد».
_ ماده ۸ کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی:
«۱. هر کس حق دارد که حرمت زندگی خصوصی و مکاتبه‌های وی حفظ شود.
۲. در اعمال این حق، مراجع عمومی هیچ‌گونه مداخله‌ای نخواهند کرد؛ مگر طبق قانون و در جامعه دموکراتیک آنچه برای منافع امنیت ملی، سلامت عمومی، رفاه اقتصادی کشور، حفظ نظم و پیش‌گیری از جرم، حمایت از بهداشت یا اخلاقیات یا حمایت از حق‌ها و آزادی‌های دیگران لازم باشد».
۴. اصل بیست و دوم ق.ا: «حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند».
۵. ماده ۹۶ ق.ا.د.ا.ک مصوب سال ۱۳۷۸: «تفتیش و بازرسی منازل، اماکن و اشیاء در مواردی به عمل می‌آید که حسب دلایل، ظن قوی به کشف متهم یا اسباب و آلات و دلایل جرم در آن محل وجود داشته باشد».

است، بلکه مصداق‌هایی از این مفهوم به شکل تمثیلی بیان شده است.^۱ بر پایه بند ۳ ماده یک این پیش‌نویس، مکان خصوصی «... اماکن متعلق به اشخاص خصوصی یا در تصرف آن‌ها است که ورود دیگران به آنجا یا عرفاً مجاز نیست یا مالک یا متصرف قانونی به نحو مشخصی در چارچوب قانون ورود دیگران به آن اماکن را ممنوع اعلام کرده است».

چنان‌چه ملاحظه می‌شود، میان دو مفهوم «منازل» و «اماکن خصوصی» رابطه عموم و خصوص مطلق برقرار است. زیرا، منزل و مسکن مصداق بارز مکان خصوصی است. ولی، مکان خصوصی فراتر از منزل و مسکن است و بر مکان‌های غیرمسکونی نیز اطلاق می‌شود. از دیدگاه حقوق دانان، مراد از منزل محل اقامت ذکرشده در قوانین مدنی یا تجاری و آیین دادرسی مدنی نیست، بلکه مقصود از آن محل، مکان و فضایی است که شخص در آن سکونت دارد، حق دارد که در آن بی هیچ‌گونه مزاحمت و تعرضی آزادانه به سر ببرد [۶:۲۶۹]. بنابراین، نوع و چگونگی محل اقامت، دائمی یا موقت بودن آن، بزرگ یا کوچک بودن محل سکونت و نیز ثابت یا متحرک بودن آن تأثیری در احکام ناظر به بازرسی منزل ندارد [۳:۱۱۸].

در مورد مفهوم «مکان خصوصی» نیز مسأله پیش‌گفته مصداق دارد. هر چند در مورد مفهوم «مکان خصوصی» قانون خاصی نداریم، می‌توان از مفهوم مقابل آن یعنی «مکان عمومی» برای تعریف این مفهوم استفاده کرد. مقررات مربوط به مکان عمومی مصوب ۱۳۶۳/۳/۲۳ آمده است. در ماده ۲ این آیین‌نامه، هتل‌ها، مسافر‌خانه‌ها، رستوران‌ها، پانسیون‌ها،

۱. برپایه ماده یک این پیش‌نویس، «منزل: انواع خانه‌ها، چادرهای مسکونی، داخل وسایل مسقف، بخش‌های مسکونی کشتی‌ها، هواپیماها و اتاق‌های استراحت، هتل‌ها، مهمانسراها، خوابگاه‌های دانشجویی، بیمارستان‌ها و دیگر تأسیسات مشابه. بخش‌های مشترک مجتمع‌های آپارتمانی، هتل‌ها، بیمارستان‌ها و سایر اماکنی که دارای بخش‌های اشتراکی هستند از تعریف منزل خارج است».

قهوه‌خانه‌ها و .. جزء مکان‌های عمومی قلمداد شده است.^۱ البته، به نظر می‌رسد که تعریف مندرج در این آیین‌نامه ناظر به تبیین رابطه متصدیان این‌گونه مکان‌ها با مقام‌های اداری است. به عبارت دیگر، بازگشایی این مکان‌ها به لحاظ اداری تابع ضوابط و قواعد خاصی است که موضوع این نوشتار نیست. هر چند این مکان‌ها به لحاظ اداری عمومی بوده و ملزم به پیروی از برخی اصول و ضوابط اند، برخی از فضاهای موجود در آن‌ها حریم خصوصی انگاشته می‌شوند. برای مثال، اتاق‌های هتل‌ها یا مسافرخانه‌ها مکان خصوصی بوده و مشمول تشریفات و قواعد مربوط به بازرسی منزل و مکان خصوصی اند.

برخی از حقوق‌دانان مکان عمومی را بر اساس ماهیت و کارکرد آن‌ها به مکان عمومی ذاتی (مانند خیابان) و مکان عمومی عرضی (مانند خانه‌ای که برای مدرسه اجاره داده شده است) و مکان عمومی اتفاقی (مانند خانه‌ای که دچار آتش‌سوزی شده و در آن باز است) تقسیم کرده‌اند [۹:۷۸ و ۵:۱۵۰]. بنابراین، بر پایه تعریف و تحلیل این دسته از حقوق‌دانان، «ورود و دسترسی آزاد اشخاص» به یک مکان را می‌توان یکی از معیارهای خصوصی یا عمومی بودن آن قلمداد کرد.

۱. برابر ماده ۲ آیین‌نامه اشاره شده، اماکن و مؤسسات عمومی موضوع این آیین‌نامه عبارتند از: «۱- هتل‌ها
۲. مسافرخانه‌ها ۳. رستوران‌ها ۴. پانسیون‌ها و مهدکودک‌ها ۵. سلف سرویس‌ها ۶. قهوه‌خانه‌ها ۷. مغازه‌فروش‌ها
۸. چلوکبابی و چلوخورشتی و طبخ‌ها ۹. بوفه سینما و تئاتر ۱۰. کافه تریاها ۱۱. قنادی‌ها ۱۲. آرایشگاه‌ها ۱۳.
آموزشگاه‌های رانندگی ۱۴. فروشگاه‌های جراید و نشریات داخلی ۱۵. مؤسسات بارکشی شهری ۱۶. تعمیرگاه‌های
دوچرخه و موتورسیکلت ۱۷. عکاسی‌ها ۱۸. فروشگاه‌های جراید و نشریات خارجی ۱۹. سینماها و تماشاخانه‌ها ۲۰.
فروشگاه‌های اتومبیل ۲۱. مؤسسه‌های تبلیغی و تولیدکننده فیلم‌های تبلیغاتی ۲۲. تعمیرگاه‌ها، اتوسرویس‌ها و
پارکینگ‌ها ۲۳. مؤسسات توریستی و کرایه‌دهی اتومبیل ۲۴. بنگاه‌های مسافرتی ۲۵. کتابفروشی‌ها ۲۶. بنگاه‌های
معاملاتی ۲۷. کارگاه‌های اوراق اتومبیل ۲۸. کارگاه‌های تعویض روغن، پنچرگیری و لاستیک‌فروشی اتومبیل ۲۹.
مؤسسات تاکسی‌بار ۳۰. گراورسازی‌ها ۳۱. فروشگاه‌های لوازم یدکی اتومبیل ۳۲. کارگاه‌های نقاشی اتومبیل ۳۳.
چاپخانه‌ها ۳۴. سمساری و امانت‌فروشی‌ها ۳۵. مؤسسات بازرسی ۳۶. استودیوها ۳۷. طلا و جواهرفروشی‌ها ۳۸.
مؤسسات نشر و طبع ۳۹. آموزشگاه‌های خیاطی، ماشین‌نویسی و آرایشگری.

عموم مردم آزادانه می‌توانند داخل مسجد، مغازه و ..... شوند و هیچ‌گونه منعی برای آنان تصورشدنی نیست. البته، باید توجه داشت که هر چند برخی مکان‌ها مانند رستوران‌ها و .... مکان عمومی اند، حسب مورد برخی از فضاهای آن‌ها مانند آشپزخانه یا داخل کمد یا گاوصندوق مغازه مکان خصوصی اند. به عبارت دیگر، محدوده‌ای که عموم مردم به لحاظ عرفی و در چهارچوب ضوابط قانونی حق رفت و آمد یا دسترسی به آن را دارند، مکان عمومی است. البته، چنانچه این مکان‌ها فقط در ساعت‌هایی از شبانه‌روز دایر باشند، تنها در این ساعت‌ها حکم مکان عمومی را دارند.

از جمله مصداق‌های مورد اختلاف در این زمینه بازرسی از وسایل نقلیه است. این پرسش مطرح است که آیا وسایل نقلیه جزء مکان‌های خصوصی بوده و در نتیجه نیازمند رعایت تشریفات خاص بازرسی از مکان‌های خصوصی اند یا خیر. از یک جهت با توجه به اصل ۲۲ قانون اساسی و با توجه به اطلاق مواد قانون آیین دادرسی کیفری مبنی بر این که «تفتیش منازل، اماکن و اشیاء و جلب اشخاص باید با اجازه مقام قضایی باشد»، بازرسی از اتومبیل‌های شخصی همانند بازرسی منزل باید با اجازه مقام قضایی باشد و در نتیجه، وسایل نقلیه نیز جزء مکان‌های خصوصی اند. اداره حقوقی قوه قضاییه نیز در نظریه‌های مشورتی خود به شماره ۷/۲۳۱۷ به تاریخ ۱۳۶۵/۴/۷ و شماره ۷/۷۵۲۶ به تاریخ ۶۵/۱۲/۷ اعلام کرده که بازرسی اتومبیل‌ها - چه در ورودی شهرها و چه داخل شهرها - نیازمند گرفتن مجوز قضایی است و به بیان دیگر آن‌ها را مکان خصوصی انگاشته است.

از سوی دیگر، با توجه به عدم صراحت قانون‌گذار در مورد وسایل نقلیه، رویه عملی پلیسی بر آن است که بازرسی اتومبیل‌ها نیازمند اجازه مقام قضایی نیست. اداره کل قوانین و امور حقوقی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی

طی بخشنامه شماره ۴۰۲/۰۱/۱۷۹/۱ به تاریخ ۷۹/۴/۱۱ به همه واحدهای نیروی انتظامی اعلام کرد که برای بازرسی خودروها نیازی به گرفتن مجوز از مقام‌های قضایی نیست. دیوان عدالت اداری در پی شکایت یکی از شهروندان، این بخشنامه را باطل اعلام و چنین استدلال کرد که بخشنامه یادشده مغایر منطوق صریح ماده ۲۴ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری^۱ و حکم قانون‌گذار درباره تکلیف ضابطان دادگستری به پیروی از دستورهای قضایی است.^۲

۱. ماده ۲۴ ق.آ.د.ا.ک: «... همچنین تفتیش منازل و جلب اشخاص در جرایم غیرمشهود باید با اجازه مخصوص مقام قضایی باشد هرچند اجرای تحقیقات به طور کلی از طرف مقام قضایی به ضابط ارجاع شده باشد.»
 ۲. از جهت تطبیقی، در قوانین تحقیقات جنایی و قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه اشاره‌ای به کیفیت و چگونگی بازرسی از وسایل نقلیه نشده و تنها منبع مورد استناد در این زمینه رویه قضایی بود. رویه قضایی بازرسی از وسایل نقلیه را بدون تشریفات خاص مجاز نمی‌دانست. البته، رویه قضایی میان صندوق عقب اتومبیل و سایر قسمت‌های آن فرق می‌گذاشت. بازرسی از صندوق عقب اتومبیل مشمول قواعد و تشریفات بازرسی از وسایل نقلیه نبود. برای نمونه، می‌توان به آراء زیر اشاره کرد:

Cass.Crim. 8 nov 1979: Bull, crim.n.311.

Cass.Crim. 11 sept. 1933: ibid.n.191.

تا این که با تغییرهای انجام شده در سال ۲۰۰۳ میلادی در قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، این مسأله وارد قانون شد. بر پایه ماده ۷۸-۲-۲ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، دادستان شهرستان می‌تواند برای تحقیق و تعقیب اعمال تروریستی مندرج در مواد ۱-۴۲۱ تا ۵-۴۲۱ قانون جزا _ از جمله، آسیب‌های ارادی به تمامیت جسمانی انسان‌ها، ... و جرم‌های سرقت مندرج در مواد ۳-۳۱۱ تا ۱۱-۳۱۱ قانون جزا، پنهان کردن اموال ناشی از جرم در مواد ۱-۳۲۱ و ۲-۳۲۱ همان قانون و قاچاق مواد اعتیادآور ناقانونی [مواد مخدر] مطابق مواد ۳۴-۲۲۲ و ۳۸-۲۲۲، افزون بر کنترل هویت از وسایل نقلیه در حال حرکت یا متوقف در راه‌های عمومی یا در مکان‌های عمومی بازدید و بازرسی به عمل آورد.

در راستای اجرای ماده ۷۸-۲-۲ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، وسایل نقلیه را فقط می‌توان در زمان محدود به جریان بازرسی توقف کرد.

در زمان بازرسی از وسایل نقلیه، راننده یا مالک وسیله نقلیه حتماً باید حضور داشته باشد و در صورت عدم حضور آنان، افسر پلیس قضایی باید حتماً شخصی را که جزء کادر اداری وی نباشد، به‌منزله ناظر بر عملیات بازرسی در محل حاضر کند. هنگام بازرسی، صورت‌جلسه‌ای تنظیم، تاریخ و ساعت آغاز و پایان عملیات در آن ذکر می‌شود و یک نسخه از آن به ذی‌نفع داده شده و نسخه‌ای دیگر بی‌درنگ به دادستان شهرستان تحویل داده می‌شود. همچنین، بر پایه ماده ۷۸-۲-۴ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، برای پیش‌گیری از لطمه شدید به امنیت اشخاص و اموال، افسران پلیس قضایی و مأموران تحت نظر آنان در صورت رضایت راننده می‌توانند وسیله نقلیه را بازرسی کنند، و در صورت خودداری راننده از دادن رضایت، می‌توانند وسیله نقلیه را متوقف کنند (مشروط بر این که مدت توقف بیش از سی دقیقه نباشد) تا به هر شیوه ممکن مجوز دادستان را برای بازرسی وسیله نقلیه به دست آورند.

ب. تشریفات لازم برای بازرسی از مکان خصوصی

با توجه به شناسایی حریم خصوص افراد در مکان‌های خصوصی، قانون‌گذار تعرض به مکان‌های فوق را جایز نمی‌شمارد و معمولاً در قوانین کیفری ماهوی، برای تعرض به این مکان‌ها ضمانت اجرا کیفری در نظر می‌گیرند. بدین ترتیب مطابق ماده ۵۸۰ قانون مجازات اسلامی ورود مقامات قضایی و غیرقضایی بدون اجازه و رضای صاحب منزل، جرم است. علاوه بر قوانین کیفری ماهوی، قوانین کیفری شکلی نیز جهت عدم تعرض به حریم خصوصی افراد در مکان‌های خصوصی قواعد و تشریفات خاصی در نظر می‌گیرند. یکی از اقدام‌های رایج در مرحله‌های مختلف دادرسی بازرسی‌هایی است که در مکان‌های مختلف برای کشف حقیقت انجام می‌شود و طی این بازرسی‌هاست که ممکن است آزادی فردی اشخاص مخدوش شود. دغدغه قانون‌گذاران باید محدود کردن و بیان چهارچوب این تدابیر باشد تا مورد سوءاستفاده واقع نشوند.

بازرسی را مجموعه عملیاتی که مقام‌های قضایی یا ضابطان دادگستری برای کشف دلایل مربوط به جرم که معمولاً در مکان‌های بسته (مانند اقامتگاه و مسکن شهروندان) انجام می‌دهند تعریف کرده‌اند (۱:۲). البته این تعریف کامل نیست زیرا مطابق قواعد دادرسی کشور ما، علاوه بر کشف دلایل یکی از اهداف اصلی بازرسی شناسایی و دستگیری متهم و کشف آلات و اسباب جرم است. بدین منظور، ضروری است که اوصاف و قیود اشاره شده، در تعریف بازرسی اضافه گردد. بدین منظور فصلی در باب اول قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری به نام «تفتیش و بازرسی منازل و اماکن و کشف آلات و ادوات جرم» اختصاص داده شده و تشریفات لازم برای انجام بازرسی مقرر شده است.

۱. گرفتن مجوز از مقام قضایی

جریان تحقیقات باید تحت نظارت مقام قضایی انجام شود. قانون‌گذار

به‌طور استثنایی در جرم‌های مشهود، ضابط دادگستری را جانشین مقام قضایی انگاشته و به دلیل روشنی و رؤیت‌پذیری جرم، گرفتن مجوز قضایی را در این‌گونه جرم‌ها لازم ندانسته است. به تصریح ماده ۱۸ ق.آ.د.ا.ک، ضابطان دادگستری در جرم‌های مشهود باید همه اقدام‌های لازم را برای حفظ ابزار و وسایل و آثار و نشانه‌ها و دلایل جرم و جلوگیری از فرار متهم انجام دهند.^۱ البته، اختیارات ضابطان دادگستری در بازرسی از مکان خصوصی مطلق نیست. به تصریح ماده ۹۶ قانون پیش‌گفته، باید میان بازرسی از مکان خصوصی و یافتن متهم یا ابزار و وسایل جرم رابطه‌ای منطقی برقرار باشد. به عبارت دیگر، باید ظن قوی مبنی بر وجود متهم یا ابزار و وسایل و جرم رابطه‌ای منطقی برقرار باشد. به عبارت دیگر، باید ظن قوی مبنی بر وجود متهم یا ابزار و وسایل دلایل جرم نزد وی وجود داشته باشد.

بدیهی است که مجوز بازرسی باید دارای ویژگی‌هایی باشد تا از سوءاستفاده‌های احتمالی در این مورد جلوگیری به عمل آید. در همین راستا، ضروری است که قانون آیین دادرسی کیفری این موارد را با ذکر ضمانت‌اجرای مناسب به تفصیل مقرر کند. به نظر می‌رسد که چنان‌چه دستور به بازرسی با ذکر جهات آن در قالب «قرار» صادر شود، از سوءاستفاده‌های بسیاری جلوگیری خواهد شد و چگونگی نظارت بر آن نیز با مشکل روبه‌رو نمی‌شود.^۲ زیرا کتبی بودن دستورهای صادر شده، باعث می‌شود که مقام‌های قضایی دقت بیشتری کنند و به قواعد و تشریفات دادرسی کیفری اهمیت بیشتری بدهند. به همین مناسبت، یکی از مواردی که زمینه تخلف و تخطی از قواعد دادرسی کیفری را فراهم می‌کند، صدور دستورهای شفاهی است.

۱. لازم به یادآوری است که مطابق نظام دادرسی کیفری فرانسه، بازرسی در جرم‌های مشهود را فقط افسران پلیس قضایی انجام می‌دهند. زیرا، شناختن جرم مشهود و شرایط حاکم بر آن نیازمند علم و تخصص و تجربه است (۱۰۳۳).

۲. رئیس قوه قضاییه در اقدامی مناسب در بخشنامه شماره ۱۸۱/۱۴۷۲۰-۱۳۸۱/۸/۶ بر خودداری دادرسان از صدور دستورهای شفاهی تأکید کرده است.

با توجه به اصل کتبی بودن تحقیقات مقدماتی قضات کیفری نیز باید تمامی دستورات و اقدامات خود را در پرونده قید نمایند. قانون آیین دادرسی کیفری فعلی در این مورد ساکت است و لذا مشاهده می‌گردد که بسیاری از قضات از دستورهای شفاهی برای پیشبرد تحقیقات استفاده می‌کنند.

افزون بر آن، مجوزهای قضایی باید موردی صادر شود و زمان، دفعه‌های ورود و مال و مکان موضوع بازرسی در آن مشخص باشد. نکته مهم این است که لازم است قانون آیین دادرسی کیفری ضابطان دادگستری را مکلف کند که هنگام ورود به مکان خصوصی، اوراق هویت خود و اصل مجوز قضایی را به رؤیت و امضای متصرف قانونی برسانند. بدین ترتیب مشخص می‌گردد که در مجموعه مقررات دادرسی کیفری، قواعد دقیق و منسجمی در مورد مجوز بازرسی وجود ندارد و ذکر موارد پیش گفته در قانون آیین دادرسی کیفری می‌تواند دقت و رعایت تشریفات آیین دادرسی کیفری را در پی داشته باشد.

۲. ضرورت بازرسی

با توجه به این که بازرسی از مکان خصوصی امری استثنایی بوده و اصل بر منع تعرض به حریم خصوصی افراد است، موارد مجاز بازرسی از مکان خصوصی باید به صراحت و روشنی در قانون آیین دادرسی کیفری بیان شود. همان‌گونه که اشاره شد، به تصریح ماده ۹۶ ق.آ.د.ا.ک، باید رابطه‌ای منطقی میان بازرسی و هدف آن برقرار باشد. چنان‌چه ظن قوی مبنی بر یافتن متهم یا ابزار و وسایل یا دلایل جرم وجود داشته باشد، بازرسی مجاز است (۱:۱۸) به همین دلیل، در صورتی که بازرسی از منزل یا مکان خصوصی با موضوع اتهام یا یافتن متهم یا جمع‌آوری دلایل ارتباطی نداشته باشد، دستور بازرسی خلاف

قانون است. متأسفانه، در مقررات کنونی آیین دادرسی، مقام قضایی هیچ‌گونه تکلیفی در مورد بیان جهتِ ضرورتِ بازرسی ندارد.

۳. زمان بازرسی

مطابق ماده ۱۰۰ ق.آ.د.ا.ک، بازرسی در روز به عمل می‌آید و هنگام شب در صورتی انجام می‌شود که ضرورت اقتضاء کند و دادرس مکلف است که جهتِ ضرورت را در صورت‌مجلس قید کند.

به نظر می‌رسد که روز هنگام طلوع تا غروب آفتاب را دربرمی‌گیرد. بر پایه این ماده، در صورت ضرورت، بازرسی در شب نیز ممکن است. قید جهتِ ضرورت در صورت‌مجلس امکان نظارت بر تصمیم دادرس را فراهم می‌سازد و اگر وی مرتکب تقصیر یا اهمال شود، قابل تعقیب انتظامی خواهد بود. در هر صورت، اگر بازرسی برخلاف ضرورت و به دستور مقام قضایی انجام گرفته باشد، قانون آیین دادرسی ضمانت‌اجرایی برای دلایل به دست آمده بدین شیوه در نظر نگرفته است، حال آنکه لازم است برای دلایل به دست آمده بدین شیوه در نظر نگرفته است، لاقلاً ضمانتِ اجرای بطلانِ تحقیقات را در نظر گرفت.

امروزه، رویه قضایی جهتِ ضرورتِ بازرسی شبانه را بیش‌تر ناظر به جرم‌های سازمان‌یافته و قاچاق مواد اعتیادآور ناقانونی می‌دانند که در حال توسعه و گسترش‌اند. البته، محدودیت‌هایی بر بازرسی شبانه وارد است و باید ضمانت‌اجرایی در صورت تخطی از آن قواعد پیش‌بینی شود.^۱

۴. حضور گواه هنگام بازرسی

برای جلوگیری از سوءاستفاده احتمالی و تضمین حق‌های دفاعی صاحب مکان خصوصی، حضور گواه هنگام بازرسی الزامی است. بر پایه ماده ۹۸ ق.آ.ا.ک بازرسی در حضور متصرف قانونی و گواهان تحقیق و در غیاب وی در حضور ارشد حاضران به عمل می‌آید. مطابق این ماده، چنان‌چه مالک یا

۱. برای مثال، بر پایه رویه قضایی فرانسه، تحقیق و جست‌وجو باید درباره مسائل و موضوع‌های مربوط به قاچاق مواد اعتیادآور ناقانونی باشد نه جرم‌های دیگر؛ وگرنه تحقیقات صورت‌گرفته باطل است [۶۰:۱۶۳].

متصرف قانونی از قبیل مستأجر در محل حضور داشته باشد، بازرسی باید با حضور آنان انجام شود. این پرسش مطرح است که چنانچه هیچ شخصی در محل بازرسی نباشد، تکلیف چیست؟ قانون‌گذار در این مورد حکمی را مقرر نکرده است، در حالی که به نظر می‌رسد وجود گواه هنگام بازرسی در جهت تضمین حق‌های دفاعی صاحب مکان خصوصی ضروری باشد.^۱

۵. تنظیم صورت‌مجلس بازرسی

هرچند معمولاً ضابطان دادگستری تمامی اقدامات خود را در جریان انجام تحقیقات مکتوب می‌کنند ولی با توجه به اهمیت موضوع ضروری است که قانون‌گذار، ضابطان دادگستری را ملزم به تنظیم صورت‌مجلس از نحوه و کیفیت تفتیش و بازرسی از منازل و اماکن نماید. تنظیم صورت‌مجلس دارای فواید متعددی است. از جمله این که با ذکر کلیه اقدامات ضابطان، مشخص می‌شود که در قبال آن‌ها بتوان قضاوت و داوری کرد.

۶. چگونگی به‌دست آوردن دلیل در مکان خصوصی

در مجوز قضایی باید علت بازرسی قید شود. ضابطان دادگستری مکلف هستند که در چهارچوب مجوز صادره عمل کرده و از بازرسی مکان‌های نامرتبب خودداری کنند.^۲ متأسفانه، در قانون آیین دادرسی کانونی، چنین مقرراتی پیش‌بینی نشده و ضمانت‌اجرای مناسبی برای تخطی ضابط از دستورها و موارد مورد بازرسی که مقام قضایی مشخص کرده، تعیین نشده است.^۳

۱. بر پایه ماده ۹۶ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، اگر کسی در منزل حضور نداشته باشد، بازرسی در حضور دو گواه صورت می‌گیرد.

۲. بر پایه بند هشتم ماده واحده «قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی»، «بازرسی و معاینات محلی، جهت دستگیری متهمان فراری یا کشف آلات و ادوات جرم بر اساس مقررات قانونی و بدون مزاحمت و در کمال احتیاط انجام شود و از تعرض نسبت به اسناد و مدارک و اشیایی که ارتباطی با جرم نداشته و یا به متهم تعلق ندارد و افشای مضمون نامه‌ها و نوشته‌ها و عکس‌های فامیلی و فیلم‌های خانوادگی و ضبط بی‌مورد آن‌ها خودداری گردد».

۳. این موضوع از مراجع تقلید نیز مورد پرسش قرار گرفته است. برای نمونه، استفتایی از مقام معظم رهبری درباره این موضوع به عمل آمده که حائز اهمیت است:

«س: در مواقعی که از طرف محاکم قضایی حکمی در خصوص بازرسی از منزل شخصی افراد در رابطه با مواد مخدر داده

با توجه به سکوت قانون‌گذار، روبه قضایی مشخصی وجود ندارد. ولی، معمولاً چنان‌چه ضابطان هنگام بازرسی از مکان خصوصی با جرم‌های دیگری روبه‌رو شوند، دلایل مربوط به آن جرم را جمع‌آوری کرده و مسأله را به مقام قضایی اعلام می‌کنند. ضرورت دارد که قانون‌گذار در این زمینه تعیین تکلیف کند. یادآوری چند موضوع در این مورد لازم است.

نخست، مقام‌های قضایی باید موضوع بازرسی را موردی مشخص کرده و ضابطان نیز باید هنگام بازرسی، حریم خصوصی مکان خصوصی را رعایت کنند و بهتر آن است که در صورت برخورد با جرم‌های مهم و مخل نظم عمومی که ابزار و وسایل و دلایل آن مشهود باشد، اقدام‌های لازم را انجام داده و در سریع‌ترین زمان ممکن به مقام قضایی اطلاع دهند؛ دوم، مقام‌های قضایی و ضابطان مکلف به حفظ اسرار حرفه‌ای و خانوادگی هستند و شاید به همین علت است که در برخی از نظام‌ها برای بازرسی از دفتر و کیلان و روزنامه‌نگاران، تشریفات خاصی در نظر گرفته شده است.^۱

ضروری است که در قانون آیین دادرسی کیفری ایران نیز به این مسائل اندیشیده شده و در جهت حمایت از حریم خصوصی این مشاغل که محرم اسرار عموم انگاشته می‌شوند، گامی اساسی برداشته شود.

می‌شود و در حین بازرسی مأمورین با وسایل و آلاتی از قبیل سلاح و مهمات، نوار، عکس مبتدل و غیره مواجه می‌شوند آیا ضبط و کشف آلات مذکور اشکال شرعی دارد یا خیر؟
ج: ضبط مثل سلاح و مهمات اشکالی ندارد ولی نسبت به نوار و عکس در صورتی که صاحبخانه مروج آن نیست، تکلیفی ندارد».

۱. بر پایه ماده ۱-۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، بازرسی از محل دفتر و کیل دادگستری یا اقامتگاه وی را مقام قضایی با حضور رییس کانون و کیلان یا نمایندگان وی انجام می‌دهد. همچنین، به موجب ماده ۲-۵۶ همان قانون، بازرسی از مؤسسه‌های مطبوعاتی یا ارتباطات سمعی و بصری را مقام قضایی انجام می‌دهد تا اقدام‌های تحقیقی به آزادی شغلی و حرفه‌ای روزنامه‌نگاران آسیب نرساند.

نتیجه‌گیری

هر چند در مقررات قانون آیین دادرسی کیفری ایران قواعد و تشریفات برای بازرسی از مکان خصوصی اختصاص داده شده، این مقررات ناقص، مبهم و دارای اشکال اند. قانون‌گذاری در امور کیفری ایجاب می‌کند که در وهله نخست مفاهیم به‌صراحت و روشنی تعریف شده تا محدوده و قلمرو آن‌ها مشخص شود. مفهوم مکان خصوصی نیز باید تعریف شود تا زمینه سوءاستفاده از میان رفته و معیاری منطقی برای شناسایی این مکان‌ها فراروی مقام‌های قضایی و ضابطان دادگستری قرار گیرد.

از سوی دیگر، ضروری است که به جهت اهمیت حرمت «منزل» و مسکن در پیشینه فرهنگی دینی ایرانیان، قواعد و تشریفات منسجم، معقول و منطقی برای بازرسی وضع شده تا محدوده و قلمرو اختیارات مقام‌های قضایی و ضابطان دادگستری روشن شود و زمینه سوءاستفاده احتمالی از این اختیارات نیز از میان برود.

یکی از مهم‌ترین روش‌هایی که قواعد دادرسی کیفری را از حالت «اختیاری» و «تشریفات بودن» خارج ساخته و به آن‌ها جنبه کاربردی و عملیاتی می‌دهد، پیش‌بینی ضمانت‌اجراهای مناسب برای نقض این قواعد است. دو نوع ضمانت‌اجرا برای اجرای تشریفات و قواعد دادرسی کیفری در نظر گرفته شده است: ضمانت‌اجرای انتظامی و ضمانت‌اجرای کیفری. به نظر می‌رسد که این ضمانت‌اجراها برای تضمین اجرای قواعد دادرسی کیفری کافی نیستند؛ زیرا، برای خود تحقیقات و دلایل به دست آمده به شیوه‌های غیرقانونی یا خلاف ضوابط و قواعد دادرسی نیز باید ضمانت‌اجرایی را در نظر گرفت. معمولاً در قواعد دادرسی کشورهای مختلف از این نوع ضمانت‌اجرا با عنوان بطلان تحقیقات یا دلایل یاد می‌شود. این موضوع باعث می‌شود که مقام‌های قضایی و ضابطان دادگستری در تحقیقات خود دقت بیش‌تری کرده و از نقض قواعد و تشریفات دادرسی کیفری که بیش‌تر ناظر به حق‌های فردی و حریم خصوصی است، خودداری کنند.

منابع

۱. آخوندی، محمود؛ آیین دادرسی کیفری؛ جلد دوم، سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ پنجم، ۱۳۷۷.
۲. آشوری، محمد؛ بشیریه، حسین؛ هاشمی، سیدمحمد؛ یزدی، عبدالمجید؛ حقوق بشر و مفاهیم مساوات، انصاف و عدالت؛ نشر گرایش، چاپ اول، ۱۳۸۳.
۳. آشوری، محمد؛ آیین دادرسی کیفری، جلد دوم، انتشارات سمت، چاپ اول؛ ۱۳۷۹.
۴. انصاری، باقر؛ حریم خصوصی و حمایت از آن در حقوق اسلام، تطبیقی و ایران؛ مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۶۶، ۱۳۸۳.
۵. انصاری، ولی الله؛ حقوق تحقیقات جنایی «مطالعه تطبیقی»، انتشارات سمت؛ چاپ اول، ۱۳۸۰.
۶. پاد، ابراهیم؛ حقوق کیفری اختصاصی، جلد اول، ۱۳۴۸.
۷. ترخانی، شهریار؛ نحوه کسب ادله اثبات و قرائن و امارات جرم و احصاء آن‌ها در: علوم جنایی؛ جلد نخست، نشر سلسبیل، ۱۳۸۴.
۸. تدین، عباس و کوشکی، غلامحسین؛ ترجمه قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه؛ موجود در مرکز مطالعات توسعه قضایی قوه قضاییه.
۹. جعفری لنگرودی، محمد جعفر؛ ترمینولوژی حقوق؛ انتشارات کتابخانه، گنج دانش، چاپ پنجم، ۱۳۷۰.
۱۰. کوشکی، غلامحسین؛ مطالعه تطبیقی جنبه‌های مختلف حمایت از اصل برائت از آیین دادرسی کیفری ایران و فرانسه، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۲.
11. Jacque, buisson; **Encyclopédie juridique** ;2e édition; Dalloz; repertoire de droit pénal et procedure penal ; Tom V;2001.